

σαν παρατηρητή της παγκόσμιας ιστορίας, απαραίτητος δ-
ρος της ανθρώπινης εξέλιξης. Σε τούτες τις βίαιες διχόνοι-
ες οι άνθρωποι παρωθούνται από τις εξωτερικές βιοτικές
τους συνθήκες, κι έτσι κι εδώ η ανάγκη φανερώνεται σαν
αίτια της προόδου. Όμως μ' αυτό τον τρόπο δεν τίθεται
σε αμφισβήτηση το νόημα του έγχειρήματος του Μακιαθέλλ-
ι; Συμβιβάζεται τούτη ή υλιστική θεωρία με την πεποί-
θησή του πως η γνώση των ιστορικών νόμων μπορεί κάτι
νά καλυτερέψει; Είναι οι άνθρωποι γενικά σε θέση νά έ-
πέμβουν συνειδητά στην πορεία της ιστορίας;

Στον «Ηγεμόνα» εξετάζεται κάπου — όπως πάντα
στον Μακιαθέλλι, με πρόθεση πρακτική — το ζήτημα
«Ποιά δύναμη έχει στ' ανθρώπινα ή τύχη» (21). Λέγοντας
τύχη έννοει δ,τι δεν εξαρτιέται από τή βούληση του ανθρώ-
που. «Δέ μου είναι άγνωστο δτι πολλοί είχαν κι έχουν τήν
ιδέα πως τά πράματα του κόσμου κυβερνιούνται με τέτοιό
τρόπο από τήν τύχη κι από τόν Θεό, που οι άνθρωποι δέ
μπορούνε νά τά βάλουνε σε τάξη με τόν δικόν τους τόν νοόν,
κι ούτε κι έχουνε καταφυγή καμία' κι έτσι θά μπορούσανε
νά βγάλουν τόν συμπέρασμα πως δεν είναι ανάγκη νά χύ-
νουμε ιδρώτα γι' αυτά, παρά ν' αφήνουμε τά δήματά μας
στήν τύχη... Όταν τά σκέφτομαι όλα αυτά, έρχομαι κι έ-
γώ ως ένα σημείο νά κλίνω κατά τήν ιδέα τους. Όστόσο,
για νά μη σβήσουμε με τόν σφουγγάρι και τήν ελεύθερη βού-
λησή μας, κρίνω πως ίσως και νάναί αλήθεια δτι ή τύχη
δρίξει τις μισές μας πράξεις, όμως δτι αφήνει και σε μās
νά κανονίσουμε τις άλλες μισές, ή κοντά τόσες. Και τήν
παρομοιάζω μ' ένα από τά καταστροφικά εκείνα ποτάμια
πού, όταν άγριεύουν, κατακλύζουνε τούς κάμπους, τσακί-
ζουνε τά δέντρα και τά χτίσματα, σηκώνουνε τόν χώνμα από
τή μιá μεριά και τόν αφήνουνε στην άλλη' οι πάντες φεύ-
γουν μπροστά τους, κι οι πάντες κάνουν τόπο στην όρμη
τους, χωρίς νά μπορούνε νά τ' αντισκόψουν λιγάκι. Μολο-
νότι όμως είναι τέτοια τούτα τά ποτάμια, άλλο στους άν-
θρώπους δέ μένει παρά, όταν είναι οι καιροί γαληνεμένοι,
νά λαθαίνουνε τά μέτρα τους φτιάχνοντας προχώματα και

φράγματα, έτσι πού, όταν στερνα το ποταμι φουσκώσει, ή γὰ περάσει ἀπ' τὸ κανάλι ή γὰ μὴ σταθεῖ τόσο ξέφρενη καὶ βλαβερή ή ὄρμη του. Παρόμοια γίνεται καὶ με τήν τύχη, πού τή δύναμή της τή δείχνει ἐκεῖ, ὅπου δὲν ὑπάρχει ὀργανωμένη ἀξιοσύνη γιὰ γὰ τήν ἀντισκόψει, καὶ στρέφει τήν ὄρμη της ἐκεῖ, ὅπου ξέρεει πὼς δὲ φτιαχτήκανε προχώματα καὶ φράγματα γιὰ γὰ τή βαστάζουν» (22). Πάντοτε βέβαια θὰ πρέπει γὰ λογαριάζουμε τοὺς φυσικοὺς παράγοντες· ἀκόμα κι ή ἱστορία της τεχνικῆς, ὅπου ὁ ἄνθρωπος διαχωρίζεται ἀπ' τή φύση, ἔχει ὀρισμένη ἰδιάζουσα νομοτέλεια, πού δὲ μπορούμε γὰ τήν ὑπερπηδήσουμε. Ἄν ὁμως ἔτσι δὲν ἐξαλείφεται ὀλότελα ή δύναμη της φύσης, ὁμως εἶναι δυνατό γὰ κυριαρχηθεῖ σὲ μεγάλη ἔκταση. Αὐτὸ ἰσχύει ὄχι μονάχα γιὰ τις φυσικὲς προβάσεις με τή στενότερη ἔγνοια, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ γιὰ τις προβάσεις της κοινωνικῆς φύσης. Ὁ μακιαβελλικὸς κύκλος τῶν μορφῶν διακυβέρνησης καταρχή εἶναι κι αὐτὸς μᾶλλον ἕνας φυσικὸς νόμος. Μπορούμε γὰ ἐπιδιώξουμε τή σύντηξη τῶν κακῶν φάσεων καὶ τήν παράταση τῶν καλῶν· μπορούμε γὰ ἐπιχειρήσουμε τή δημιουργία μιᾶς κατὰ τὸ δυνατό διαρκέστερης κατάστασης με συνδυασμὸ τῶν μορφῶν ἐξουσίας, ὅπως αὐτὲς εἶχαν ὑπάρξει στὴ δημοκρατικὴ Ρώμη (Ἰπατοὶ, Σύγκλητος, Δήμαρχοι), σύμφωνα με τὸν Μακιαβέλλι καὶ τὸ ἀρχαῖο του ἔρεισμα, τὸν Πολύβιο· ὁμως ή ἀνατροπὴ τοῦ κύκλου καὶ ή ἀντίσταση στὴ φυσιογνωμία της ἐποχῆς ὀδηγεῖ στὴν καταστροφή. Ὁ Μακιαβέλλι πιστεύει «πὼς εἶναι καλότυχος ὅποιος συνταιριάζει τὸν τρόπο πού πολιτεύεται με τή φυσιογνωμία τῶν καιρῶν, καὶ παρόμοια κακότυχος ὁ πού μετὰ φερσίματά του διχογνωμοῦν οἱ καιροί» (23). Ἐδῶ σπερματικὰ θρίσκειται κιόλας ή διδασκαλία τοῦ Ἐγέλου γιὰ τοὺς μεγάλους ἄνδρες, πού ἀπὸ τοὺς φαντασιοκόπους τοὺς ξεχωρίζει τὸ ὄτι αὐτοὶ ἐκφράζουν καὶ κάνουν ὄ,τι εἶναι της ὄρας ἐκείνης, ἐνῶ ὁ φαντασιοκόπος ὑπερπηδάει ὀνειροπαρμένα τήν πραγματικότητα.

Ὁ Μακιαβέλλι ἔχει ἀφήσει γιὰ τήν ἀνθρώπινη ἐνεργητικότητα ἕνα χῶρο, μέσα στὸν ὄποιο μπορεί γὰ ἐπήρεα-

στεῖ ἡ πορεία τῆς φύσης καὶ τῆς κοινωνίας ἐξαιτίας θελη-
ματικῶν ἀποφάσεων. Ὅμως οἱ ἴδιες αὐτὲς ἀποφάσεις εἶναι
ἐλεύθερες; Ἐπάρχει μέσα στὸν ἄνθρωπο κάτι τι ποὺ μπορεῖ
νὰ ἀναχθεῖ ὄχι σὲ φυσικοὺς παράγοντες, παρὰ σὲ κάτι ποὺ
ὑπερβαίνει τὴ φύση, σ' ἓνα Ἀπόλυτο, στὴ Χάρη ἢ στὴν ἐ-
λεύθερη βούληση; Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὰ προτεσταντικὰ ρεύ-
ματα, ὁ στοχαστὴς τῆς ἰταλικῆς ἀναγέννησης ἔδωσε σ' αὐ-
τὸ ἀρνητικὴ ἀπάντηση. Ὅταν ὁ Μακιαβέλλι μιλάει γιὰ ἰ-
κανότητα λήψης ἐλεύθερων ἀποφάσεων, διόλου δὲν ἐννοεῖ
μὴ βαθμίδα ἀποκοιμμένη ἀπὸ τὴν πορεία τῆς φύσης: ἡ βού-
ληση καθορίζεται ἀπὸ φυσικοὺς παράγοντες (δηλαδὴ τὶς
ὀρμές, ποὺ ἐναντίον τους κανένας δὲ μπορεῖ νὰ κάμει τίπο-
τα) τὸ ἴδιο ὅπως καὶ ἡ πτώση μιᾶς πέτρας καθορίζεται ἀπὸ
τὴ βαρῦτητα. Ἡ φιλοσοφικὴ ἀποψη, ὅτι οἱ ἀνθρώπινες ὀρ-
μές εἶναι ἐνταγμένες μέσα στὸν μεγάλο αἰτιώδη μηχανισμό,
δὲν θεμελιώνεται βέβαια οὔτε ἀναπτύσσεται διεξοδικὰ στὸν
Μακιαβέλλι, ὡστόσο προετοιμάζεται. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα
κομμάτι φύση καὶ μὲ κανένα τρόπο δὲ μπορεῖ ν' ἀπαλλα-
χθεῖ ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς νόμους. Ἐλευθερία κατέχει στὸ βα-
θμὸ ποὺ μπορεῖ νὰ ἐνεργήσῃ μὲ βάση δικές του ἀποφάσεις·
δὲν τὴν κατέχει, στὸ βαθμὸ ποὺ λέγοντας «ἐλευθερία» ἐν-
νοεῖ τὴν ἐλευθερία ἀπ' τοὺς φυσικοὺς ὄρους. Γιὰ τὸ θέμα
αὐτὸ θὰ χρειαστεῖ νὰ μιλήσουμε καὶ στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο.

Μεγάλοι πολιτικοὶ καὶ ἡγεμόνες τῆς ἐποχῆς τῆς ἀπολυ-
ταρχίας, ποὺ ἐγκαινιάστηκε στὸν καιρὸ του, βρέθηκαν σύμ-
φωνοι μὲ τὸν στοχαστὴ Μακιαβέλλι, ὅταν αὐτὸς ἀντιλαμ-
βάνεται κάθε ἱστορικὴ κίνηση ὡς κίνηση πολιτικὴ, καὶ ὅ-
ταν, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ στὴ νικτὴ μιᾶν ἀνάπτυξη κατὰ
τὸ δυνατόν ρωμαλέα, ἀνακηρύσσει τὸ κράτος ἰσχύος ὡς
τὴν ὑψίστη πολιτειακὴ σοφία τοῦ ἱστορικὰ ἐνεργοῦντος ἄν-
θρώπου. Ἀλλὰ ἔσο περισσότερο περνοῦσε στὶς μεγάλες ἐ-
θνικὲς μοναρχίες ἢ οἰκονομικὴ, καὶ ὡς ἐκ τούτου πολιτιστι-
κὴ, ἡγεσία τῶν ἰταλικῶν δημοκρατιῶν, τόσο πρὸς πολὺ χά-
νανε σὲ σημασία οἱ δημοκρατικὲς «Διατριβές», τὸ κύριο ἔρ-
γο, καὶ μονάρχος ὁ «Ἡγεμόνας» πιάνει τὸ ἐπίκεντρο τῆς
προσοχῆς. Τὸν αἰῶνα τοῦ Διαφωτισμοῦ διαβάζεται σχεδὸν

μονάχα αυτός, όμως συνάμα τὸν ἀποκρούουν σὰν υπεράσπιση τῆς τυραννίας καὶ σὰν προσβολὴ τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἀνθρωπιᾶς. Ὁ Μακιαβέλλι ἐμφανίζεται σὰν υπερασπιστὴς τοῦ ἡγεμόνα, ὁ ὁποῖος περιφρονεῖ τοὺς ἀνθρώπους, δὲν ὑποτάσσεται σὲ κανένα ἠθικὸ νόμο, κυβερνάει μὲ τὸ φαρμάκι καὶ τὸ στιλέτο, παραδιάζει τὸ λόγο του καὶ προστατεύει τὴ θρησκεία, πού ὅμως ὁ ἴδιος θεωρεῖ ψεύτικη. Τὸ σφάλμα πού προσάπτει ἐπανειλημμένα ἴσαμε σήμερα ἡ κριτικὴ στὸν Μακιαβέλλι εἶναι ἡ ἠθικὴ ἀδιαφορία, ὅτι δηλ. δίνει στίς κυβερνήσεις ἀνήθικες συμβουλές κι ἐπιπλέον παραγνωρίζει τὴν ἠθικὴ ἰσχὺ σὰν παράγοντα πολιτικῆς ἰσχύος. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ὁ Μακιαβέλλι δὲν παρέβλεψε τὴν ἠθικότητα σὰν παράγοντα ἰσχύος· μόνο πού γι' αὐτὸν δὲν εἶχαν σημασία ἡ γνησιότητα ἢ μὴ τοῦ χαρακτήρα, ἡ συμφωνία ἢ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἠθικὴ ἐπίφαση καὶ στὸ προσωπικὸ φρόνημα τοῦ φορέα της. Τὸ φρόνημα, ἐφόσο παραμένει δίχως κοινωνικὴ ἐπίδραση, παραμερίστηκε ἀδιάφορα κι ἀπὸ τὸν Ἐγέλο, σὰν ἀδυναμία τῆς συγκεκριμένης προσωπικότητας, ὅπως κι ἀπὸ τὸ Νίτσε, σὰν φτήνεια τοῦ καθαρὰ ἐσώτερου ἑαυτοῦ. Ὁ Μακιαβέλλι, πού γνολιάζεται γιὰ τὴ θεμελίωση μιᾶς καλῆς κοινωνικῆς διάταξης σὰν ὑψίστου σκοποῦ τοῦ ἱστορικοῦ πράττειν, ὀφείλει γὰ κρίνει τοὺς χαρακτήρες ὄχι σύμφωνα μὲ τὴν ὑποκειμενικὴ τους ἠθικὴ, παρὰ μὲ τὴν πολιτικὴ τους σπουδαιότητα.

Τὸ κοινὸ σημεῖο τοῦ Μακιαβέλλι καὶ τῶν κριτικῶν τῆς «ἠθικῆς» του μάλλον ἐγκρίεται στὴν ὑπερτίμηση τοῦ ἱστορικοῦ ρόλου τοῦ χαρακτήρα. Μὲ τὸν Μακιαβέλλι βρίσκονται σύμφωνα οἱ ἀντίμαχοι κι οἱ ὀπαδοί του, ὁ Ρισελιέ κι ὁ Φριδερίκος ὁ Μεγάλος, ὁ Ντιντερό κι ὁ Φίχτε, στὸ ὅτι ἀπὸ τὸ ποῖόν τῶν ἀνθρώπων, πού ἀποτελοῦν τὴν κυβέρνηση, ἐξαρτιέται τὸ ἂν ἐξουσιάζουν τοὺς ἄλλους δίκαια ἢ ἀδίκαια, σκληρὰ ἢ μαλακά, φανατικὰ ἢ ἀνεκτικὰ. Γιὰ τὸν ὑπήκοο, ὅλα κρέμονται ἀπὸ μιὰν ἔσχατη προσωπικὴ ἰδιότητα, πού βέβαια ἐξαρτιέται ἀπὸ πολλαπλοὺς φυσικοὺς ὄρους. Ὁ Φριδερίκος διακηρύσσει πὼς οἱ βασιλιάδες ἔχουν τὴ δύναμη γὰ κάνουν καλὸ ἢ κακὸ «ὅταν τὸ ἀποφα-

σίσει» και παρακάτω ἀπαριθμεί σὰν ἀπόδειξη, κατὰ κά-
ποιο τρόπο, τῆς ἀποψῆς του, δίπλα σ' ἓνα Νέρωνα, ἓνα Κα-
λιγούλα κι ἓνα Τιβέριο, τὰ ὀνόματα τῶν καλῶν Ρωμαίων
αὐτοκρατόρων, «τὰ καθαγιασμένα ὀνόματα ἐνὸς Τίτου, ἐνὸς
Τραϊανοῦ καὶ τῶν Ἀντωνίνων» (24). Ὅταν λοιπὸν στὸν
Διαφωτισμὸ καταδικάζουν τὰ ἀξιώματα τοῦ Μακιαβέλλι ὅ-
χι μονάχα φιλόσοφοι, ἀλλὰ καὶ ἡγεμόνες, αὐτὸ θάπρεπε,
σύμφωνα μὲ τούτη τὴν ψυχολογικὴ ἐρμηνεῖα τῆς ἱστορίας,
νὰ προέρχεται ἀπ' τὸ ὅτι οἱ ἡγεμόνες τῆς μεταγενέστερης
ἐκείνης ἐποχῆς ἔτυχε νὰναι καλύτεροι ἄνθρωποι ἀπὸ τοὺς
κυρίαρχους τῆς Ἀναγέννησης καὶ τοῦ Μπαρόκ, οἱ ὁποῖοι
ἦρθαν στὸν κόσμον σὰν τέρατα. Κατὰ τὴν ἀποψη αὐτή, τὴν
πορεία τῶν πραγμάτων τὴν καθορίζουν ἀκριβῶς τὰ πάθη
κι οἱ ὀρμές τῶν ἀνθρώπων, κι αὐτὲς ἐξηγοῦν τὴν ἀλλαγὴ
ἀπὸ τὴν τάξη στὴν ἀταξία καὶ τὸν κύκλο τῶν μορφῶν δια-
κυβέρνησης. Οἱ βασικὲς ψυχικὲς δυνάμεις ὀφείλουν νὰ πα-
ραμένουν οὐσιαστικὰ οἱ ἴδιες σὲ κάθε ἐποχῇ καὶ θεωροῦν-
ται ἀνιστορικὲς, ὅπως κι οἱ ἄλλες φυσικὲς δυνάμεις. Σὲ
τούτη τὴν ἱστορικὴ θεώρηση δὲν ἐξηγεῖται, παρὰ εἶναι τυ-
χαία, ἡ διαφορότροπη ἀνάμιξη τῶν ὁμοίων ψυχικῶν στοι-
χείων, ποὺ σὰν τέτοια ἐμφανίζονται οἱ χαρακτηρολογικὲς
διαφορὲς τῶν κυριάρχων. Ἐπίσης οἱ πραγματικοὶ ἀγῶνες
μέσα στὴν ἱστορία, καθὼς κι οἱ ἰδέες, ποὺ δημιουργοῦν οἱ
ἄνθρωποι στὸ νοῦ τους, κυρίως πρέπει νὰ ἐξηγηθοῦν μὲ βάση
τοὺς διαφορετικοὺς χαρακτῆρες τους. Οἱ χαρακτῆρες ἀντι-
δρῶν σὲ ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις, στὸν ἀνθρώπινο κι ἐξωαν-
θρώπινο περίγυρο. Ἔτσι, ἓνας εὐγενικὸς ἡγεμόνας ἀπαν-
τᾷ στὴν ἔνδεια τῶν ὑπηκόων του μὲ κοινωνικοπολιτικὰ μέ-
τρα, ἓνας σκληρὸς μὲ δεσποτικὴ βία.

Ἡ φυσικὴ κι ἡ ψυχολογία ἐξηγοῦν τὸ συνολικὸ ἀν-
θρώπινο συμβαίνει. «Πιστεύω», γράφει ὁ Μακιαβέλλι σ' ἓ-
να γράμμα (25), «ὅτι ὅπως ἡ φύση ἔφτιαξε στὸν ἄνθρωπο
διαφορετικὴν ὄψη, ἔτσι τὸ φτιαξε κι ἀλλιῶτικο μυαλὸ κι
ἀλλιῶτικη φαντασία. Ἀπὸ δῶ γεννιέται κι ὁ καθένας πο-
λιτεύεται σύμφωνα μὲ τὸ μυαλὸ καὶ μὲ τὴ φαντασία του». Ἐν-
τὸ ἐλάττωμα τῆς ἱστορικῆς θεώρησης τοῦ Μακιαβέλλι ἔγ-

κειται στὸ ὅτι ἐξάρτησε τὴν δική του τρόπο «νὰ σκέφτεται καὶ νὰ νιώθει» μονάχα ἀπὸ ἱστορικὰ ἀμετάβλητους φυσικοὺς παράγοντες καὶ διόλου ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς μεταβολές ποὺ ἐπιτελοῦνται μέσα στὴν πορεία τῆς ἱστορίας. Σύμφωνα μὲ τὸ νόημα τῆς καινούργιας ἐπιστήμης, ἡ ἐρμηνεῖα του ἐγκολπώνεται μονάχα ὅτι παραμένει σταθερὸ σὲ σχέση πρὸς τὸ μεταβλητό· ὅσο τὰ ἄτομα θεωροῦνταν ἀμετάβλητες μονάδες, ἀποτελοῦσαν τὸ ἔσχατο ἐρμηνευτικὸ ὑλικὸ τῆς φυσικῆς. Τὸ ἴδιο στὸν Μακιαβέλλι οἱ ἀνθρώπινοι χαρακτήρες εἶναι ἔσχατο ἐρμηνευτικὸ ὑλικὸ τῆς ἱστορικῆς πορείας, ἐπειδὴ συνίστανται ἀπὸ τὰ σταθερὰ ψυχικὰ στοιχεῖα, τὶς αἰώνια ὁμοῖες ὁρμές καὶ πάθη.

Ὅμως αὐτὴ ἡ θεώρηση εἶναι δογματικὴ. Παραβλέπει ὅτι τὰ ψυχικὰ καὶ φυσικὰ στοιχεῖα, ποὺ καθορίζουν τὴ συγκρότηση τῆς ἀνθρώπινης φύσης, εἶναι ἐνταγμένα μέσα στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν πρέπει νὰ παρθοῦν σὰν ἀκαμπτές μονάδες, ποὺ παραμένουν ἴδιες πρὸς τὸν ἑαυτὸ τους καὶ ποὺ σ' αὐτὲς πρέπει νὰ σταθοῦμε προσκολλημένοι, σὰν ἔσχατους ἐρμηνευτικοὺς παράγοντες. Ἀσφαλῶς οἱ πεφωτισμένοι ἡγεμόνες τοῦ 18ου αἰ. κυβέρνησαν ἀνθρωπινότερα ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Βοργία ἢ τὸν Λουδοβίκο ΙΔ'. Ἄν ὁμοῦς εἶναι σωστὸ νὰ ποῦμε ὅτι ὁ βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας σέβεται τοὺς ὑπηκόους του ἀπὸ ἀνθρωπιά, ἐξίσου εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἔχει ἀνθρωπιά ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς τοὺς ὑπηκόους του. Ὁ σεβασμὸς ἐξαρτιέται κι αὐτὸς ἀπὸ ἱστορικὲς συνθῆκες. Ὁχι μονάχα ἡ ἐξωτερικὴ συμπεριφορὰ μιᾶς κυβέρνησης, ἀλλὰ καὶ τὸ φρόνημά της καθορίζεται ἀπὸ τὶς πραγματικὲς σχέσεις ἰσχύος μέσα στὸ κράτος, ἐνῶ κι αὐτὲς οἱ ἴδιες διαμορφώνονται ἀπὸ τὴν ὅλη κοινωνικὴ ζωὴ. Στὴν Ἀναγέννηση ἡ ἀστικὴ τάξη χρειαζόταν ἓνα θῆριο κυρίαρχο ἐξοπλισμένο μὲ ὅλα τὰ μέσα τῆς ἰσχύος, γιὰ νὰ τσακίσει ὅτι ἐμπόδιζε τὴν ἐξάπλωση τῶν ἀστικῶν σχέσεων, κι ὁ πρῶτος ἱστορικὸς φιλόσοφος τῆς νεότερης ἐποχῆς ὑποτύπωσε ἓνα ἀντίστοιχο ἰδεῶδες. Στὸν Διαφωτισμὸ ἡ ἀστικὴ τάξη εἶχε κιόλας τόσο δυναμώσει κι εἶχε ἀποχτήσῃ μιὰ τέτοια πραγματικὴ θέση ἰσχύος, ἐξαιτίας τῶν

ἀναγκαίων για τή ζωή τῆς κοινωνίας λειτουργιῶν της, ὥστε δὲ γρειαζόταν πιά ν' ἀνεχθεῖ τήν αὐθαιρεσία ἐνὸς βίαιου κυριάρχου ἢ ἔστω μιάν ἐξαιρετικά δαπανηρή αὐλή. Ἡ ἀπολυταρχία εἶχε κιόλας ἐκπληρώσει τὸ ἱστορικὸ καθήκον της, δηλ. τὸ τσάκισμα τῆς φεουδαρχίας κι εἶχε ἐγκαθιδρύσει τὸν ἀπαραίτητο κρατικὸ συγκεντρωτισμό. Ὁ ἐπιτυχημένος ἡγεμόνας, ποὺ νιώθει τὸν ἑαυτό του πρῶτο ὑπηρέτη τοῦ κράτους, εἶναι προϊόν κι ὄχι αἰτία τῆς ἤδη ἐπιτελεσμένης κοινωνικῆς μεταβολῆς. Στὴν Ἀναγέννηση, βέβαια, ἡ κυριαρχία του θὰ γνώριζε τέλος ἀπότομο.

Ὁ Μακιαβέλλι, καὶ μαζί του οἱ ὄπαδοί τῆς ψυχολογικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας, θὰ μπορούσαν θαυμάσια νὰ δεχτοῦν αὐτὴ τὴν παρατήρηση — βέβαια, μ' ἕναν ἀποφασιστικὸ περιορισμό. Ἀσφαλῶς — θὰ μπορούσαν νὰ παραδεχτοῦν — οἱ καιροὶ ἀλλάζουν καὶ μαζί ἀλλάζουν κι οἱ εὐκαιρίες για τοὺς ἐπὶ μέρους χαρακτηρολογικοὺς τύπους. Ὅμως στὴν Ἀναγέννηση λ.χ. ὑπῆρχαν ἀκριβῶς τέτοιοι ἄνθρωποι ὅπως καὶ στὸν 18ο αἰ., μόνο ποὺ ἐκεῖνοι, ἐξαιτίας τῆς τοτινῆς κατάστασης, δὲν μπορούσαν νὰ ἐμφανιστοῦν, δὲν εἶχαν καμιὰ δυνατότητα για νὰ ἐπιδράσουν. «...γιατὶ ἀφοῦ οἱ καιροὶ παραλλάζουν» γράφει ὁ Μακιαβέλλι (26), «κι ἡ τάξη τῶν πραγμάτων εἶναι διαφορετικὴ, στὸν ἕνα οἱ ἐπιθυμίες του θγαίνουν καταπῶς θέλει καὶ καλοτυχίζει ὅποιος ἀρμονίζει τὸν τρόπον ποὺ πολιτεύεται μὲ τὸν καιρὸ του, μὰ κακότυχος εἶναι ὅποιος μὲ τίς πράξεις του ξεκόβει ἀπὸ τὸν καιρὸ του κι ἀπὸ τὴν τάξη τῶν πραγμάτων». Ὅμως κι ἔτσι δὲ σώνεται ἡ διδασκαλία για τὴν ἀμετάβλητη φύση τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν Ἀναγέννηση δὲν ἀκμάσανε κρυφὰ Φριδερίκοι καὶ Βολταῖροι, παρὰ δὲν ὑπῆρχανε καθόλου. Μέσα στοὺς μαστοράδες τῶν συντεχνιῶν τῆς μεσαιωνικῆς πόλης δὲν ὑπῆρχανε φύσεις συγχρόνων ἐπιχειρηματιῶν καὶ ἀνθρώπων τῶν τράστ, οἱ ὁποῖοι ἀπλῶς δὲν εἶχαν εὐκαιρία για ἀντίστοιχη δραστηριότητα, ὅπως καὶ μέσα στοὺς καλφάδες τῶν συντεχνιῶν δὲν ὑπῆρχε καμιὰ συνείδηση, κατὰ κάποιο τρόπο ἀπαρατήρητη καὶ λανθάνουσα, σὰν κι αὐτὴ ποὺ προσιδιάζει στὴ σημερινὸ βιομηχανικὸ ἐργάτη. Μονάχα ἐντε-

λῶς ἀόριστες ἀναλογίες μπορούμε νὰ παραθέσουμε. Χαρακτῆρες ἀποκομμένοι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ δὲν ἔχουν καμιάν ἀπολύτως ἐπίδραση· κι ἂν διαχωρίσουμε τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ Διαφωτισμοῦ, δὲν ἀπομένει παρά μονάχα ἓνα σχῆμα. Τὸ ἴδιο καὶ στὴν Πρωσία τοῦ Φριδερίκου δὲν ὑπάρχει Καίσαρας Βοργίας· κι ἂν χαρακτηρίσουμε «βοργιακὴ φύση», φερμένη στὸν κόσμον σὲ κακὴ ὥρα, κανέναν ξεπεσμένο εὐγενῆ τυχοδιώκτη, πού καταντᾷ στὴν κρεμάλα, αὐτὸ εἶναι κενὸς τρόπος τοῦ λέγειν. Μὲ τίς πραγματικὲς καταστάσεις ἀνατρέπονται ὄχι μονάχα οἱ πρακτικοὶ θεσμοί, οἱ μορφές διακυβέρνησης, οἱ νόμοι, ἀλλὰ μεταβάλλεται καὶ ἡ ἀνθρώπινη φύση. Τὸ θεμέλιο ὄλων τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων, δηλ. ὁ τρόπος κι ἡ μέθοδος μὲ τὴν ὁποία οἱ ἄνθρωποι διαμορφώνουν τὴ βιοτικὴ τους συντήρηση, ὑπόκειται σὲ ἀλλαγὴ. Αὐτὴ δίνει τὴν ὄθηση σὲ ἀλλαγὴς στὴν πνευματικὴ σφαῖρα, στὴν ἐπιστήμη, στὴν τέχνη, στὴ μεταφυσικὴ καὶ στὴ θρησκεία.

Εἶναι λαθεμένη ἡ διδασκαλία, πὼς οἱ καιροὶ στ' ἀλήθεια ἀλλάζουν, μὰ ἡ φτιαξιὰ τῶν ἀνθρώπων μένει ἡ ἴδια. Δὲν ἐξαρτιέται ἀπ' τὸ χαρακτῆρα τῶν κυβερνώντων τὸ ἂν θέλουν νὰ ἐξουσιάσουν τοὺς ἀνθρώπους δίκαια ἢ ἄδικα, σκληρὰ ἢ μαλακά, φανατικὰ ἢ ἀνεκτικὰ. Εἶναι λάθος ἡ διδασκαλία γιὰ τὴν αἰώνια ὁμοία ἀνθρώπινη φύση, πού ἐμφανίζεται ἐπανειλημμένα στὴν φιλοσοφικοῖστορικὴ σκέψη τῆς νεότερης ἐποχῆς, ἡ διδασκαλία γιὰ τίς ὁμοιες ὁρμές καὶ τὰ πάθη. Βέβαια, δὲν πρέπει νὰ δεχτοῦμε καὶ τὸν ἀντίθετο ἰσχυρισμό, ὅτι οἱ ἄνθρωποι διαφορετικῶν ἐποχῶν καὶ πολιτισμῶν ξεχωρίζουν ριζικὰ συναμεταξύ τους κι ὅτι ἐμεῖς ἐπομένως δὲν ἔχουμε πρόσβαση γιὰ νὰ κατανοήσουμε ἐπαρκῶς τοὺς ἀνθρώπους περασμένων ἐποχῶν. Μ' αὐτὸ τὸν ἱστορικὸ ἀγνωστικισμό δὲν ὑπολείπεται ἄλλο τίποτα, παρά νὰ παραιτηθοῦμε ἀπὸ κάθε κατανόηση τῆς ἱστορίας. Στὸν ἀγνωστικισμό τοῦτο θ' ἀνταποκρινόταν μιὰ ψυχολογικὴ διδασκαλία γιὰ ἀποκομμένους συναμεταξύ τους περιβάλλοντες κόσμους τῶν ἐπὶ μέρους ἀνθρώπων καὶ ζώων. Στὸ ἱστορικὸ πεδίο, σ' αὐτὸν τὸν σκεπτικὸ ριζοσπαστικὸ ἀντι-

παρατάσσεται ὁ ἐξῆς συλλογισμὸς: ἓνας ἄνθρωπος, ποῦ
βρίσκεται: σὲ πιὸ πρωτόγονες βαθμίδες πολιτισμοῦ, μονάχα
ἐξαιρετικὰ μπορεῖ θέβαια νὰ συλλάβει ἢ νὰ προβλέψει ζωὴ
πιὸ ἐξελιγμένη· ὅμως ὁ δικός μας ἀνώτερος ὀργανωμένος Λό-
γος, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονός, ὅτι ἐμεῖς διατηροῦμε πιὸ
πρωτόγονο εἶναι σὲ σημαντικὰ φυγικά μας στρώματα καὶ
συχνὰ ἀντιδροῦμε ὅπως καὶ οἱ ἄνθρωποι προγενέστερων ἐ-
ξελικτικῶν βαθμίδων, κάνει σὲ μᾶς δυνατὴ τὴ διερεύνη-
ση τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, ποῦχουν πνευματικότητα ἀλλιῶς
διαρθρωμένη. Κι ἐπὶ πλέον, τοὺς ἀνθρώπους ἄλλων πολι-
τισμῶν τοὺς καταλαβαίνουμε ἐπειδὴ ἡ δική μας ζωὴ μέσα
στὴν κοινωνία εἶναι ἔτσι διαρθρωμένη, ὥστε ἔχουμε σκέψεις,
αἰσθήματα καὶ σκοποὺς, ποῦ συμφωνοῦν κατὰ τὸ περιεχό-
μενο μὲ ἐκείνων. Ἔτσι, οἱ γνωστὲς σὲ μᾶς κοινωνικὲς μορ-
φές ἦσαν οὐσιαστικὰ θεμελιωμένες πάνω σὲ μιὰν ὀργάνω-
ση ποῦ μονάχα σ' ἓνα σχετικὰ μικρὸ μέρος τῶν ἀνθρώπων
ἔδινε τὴν πλήρη ἀπόλαυση τοῦ ἐκάστοτε πολιτισμοῦ, ἐνῶ ἡ
μεγάλῃ μάζα ἦταν ἐξαναγκασμένη σὲ διαρκὴ παραίτηση
ἀπὸ τὴν ὀρμή της. Ἰσαμε τώρα ἡ μορφή τῆς κοινωνίας,
ποῦ τὴν ἐπέβαλλαν ὕλικές συνθήκες, ἦταν ὁ χωρισμὸς σὲ
διεύθυνση τῆς παραγωγῆς καὶ σὲ ἐργασία, σὲ κυρίαρχους
καὶ κυριαρχουμένους. Γι' αὐτὸ λ.χ. καὶ ἡ βούληση γιὰ δι-
καιοσύνη (μὲ τὴν ἔννοια τῆς κοινωνικῆς ἐξίσωσης), δηλ.
γιὰ ξεπέραςμα αὐτῶν τῶν ἀντιθέσεων, πρέπει ν' ἀποτελεῖ
ἓνα περιεχόμενο συνείδησης ποῦ συμπεριλαμβάνει ὅλες τὴς
ἴσαμε τώρα ἐποχές. Ἡ ἀπαίτηση τῆς δικαιοσύνης, σὰν κα-
τάργησης τῶν προνομίων καὶ ἐγκαθίδρυσης τῆς ἰσότητος,
πρόέρχεται ἀπὸ τὰ κατώτερα ἐξουσιαζόμενα στρώματα.
Στὴν ἀπαίτηση αὐτὴ ἀντιπαρατάσσονται, μὲ τὴν ἔννοια τῆς
ἀνισότητος ποῦ πάει νὰ διατηρηθεῖ, οἱ ἔννοιες τῶν κυριάρ-
χων: ἰκανότητα, εὐγένεια, ἀξία τῆς προσωπικότητος. Τέ-
τοιες ἔννοιες θὰ μπορούσαν νὰ ἐξαφανιστοῦν μονάχα μαζὶ
μὲ τὰ κοινωνικὰ θεμέλια ποῦ τὴς καθορίζουν. Ὅμως, ἐξαι-
τίας τῶν ἴσαμε τώρα κυρίαρχων κοινωνικῶν σχέσεων, εὐ-
κολὰ ἐμφανίζονται σὰν αἰώνια γνωρίσματα τῆς ἀνθρώπινης
φύσης.

Τὸ σφάλμα τοῦ Μακιαδέλλι συνίσταται ὄχι ἀπλῶς στὸν ἰσχυρισμὸ γιὰ τὴν χαρακτηρολογικὴ ὁμοιομορφία τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἐμφανίζονται ἱστορικά, ἀλλὰ στὴν παράβλεψη τῶν ἱστορικῶν ὄρων γιὰ τὴ διατήρηση ἢ τὴν ἀλλαγὴ ψυχικῶν ἰδιοτήτων. Μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ Ἐγέλου, εἶναι ζήτημα ἀν ἀπέφυγε κανένας φιλόσοφος τῆς νεότερης ἐποχῆς τὸ σφάλμα τοῦ Μακιαδέλλι. Στὴ σημερινὴ ψυχολογία τοῦ βάθους ἢ ἀτομικὴ ψυχικὴ ζωὴ συλλαμβάνεται σὰν ἐξέλιξη καθορισμένη ἀπὸ καταστάσεις τοῦ περιγυροῦ. Μάθαμε νὰ ἐλέγουμε στὴν οἰκογένεια τὸν σπουδαιότερο παράγοντα τοῦ περιγυροῦ· ὅμως κι αὐτὴ ἡ ἴδια διαφέρει, ἀνάλογα μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ καὶ τὴ θέση τῶν μελῶν της μέσα στὴν κοινωνία. Ἀναμφίβολα, ἐπίσης, ὀρισμένοι τρόποι ἀντίδρασης τῶν ἀνθρώπων ἔμειναν ἴσαμε τὴν ἰσχυρὰ σχετικά σταθεροί, ὡς ὅσο σήμερα ὑπάρχει ἡ δυνατότητα διεξοδικῆς ἐπιστημονικῆς ἐρμηνείας τῆς ἐξάρτησης τοῦ χαρακτήρα ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις, μέσα στὶς ὁποῖες βρίσκεται κι ἀναπτύσσεται ὀρισμένο ἄτομο. Ἐπομένως εἶναι ἀδύνατη μιὰ φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία, δηλ. μιὰ διδασκαλία γιὰ τὴν οὐσιολογικὴ ὑφὴ (Wesensart) τοῦ ἀνθρώπου, μὲ τὴν ἔννοια τῶν ὀριστικῶν ἀποφάνσεων γιὰ τὴν ἀμετάβλητη κι ἀθικτὴ ἀπὸ τὴν ἱστορία ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου. Ἐφόσον τέτοιες ἀπὸπειρες παραμένουν σήμερα προσηλωμένες στὸ ἐπίπεδο τῶν ἐξαγομένων τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας, χωρὶς νὰ παραγνωρίζουν τὴν προτεραιότητά της, ἔχουν τὴν ἀξία ὅτι γεννοῦν ἐρωτηματικὰ καὶ ἀποτελέσματα στοὺς εἰδικούς ἐπιστημονικούς τομεῖς καὶ ὅτι γονιμοποιοῦν γιὰ ἕνα προσανατολισμὸ πρὸς τὶς συναρτήσεις τῆς πραγματικότητας. Ἐπιπλέον, μποροῦν νὰ μᾶς δξύνουν τὸ νοῦ σχετικά μὲ τὸ ποιάν ἀνθρωπολογικὴ ἀντίληψη συνεπάγονται οἱ ἱστορικὲς καὶ κοινωνιολογικὲς μᾶς θεωρίες. Γιὰ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, βέβαια, μποροῦμε νὰ μιλήσουμε μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ αὐτὴ ἐξωτερικεύεται. Ἡ ὀριστικὴ σὶς ἀποφάνσεις γιὰ τὴν οὐσία τοῦ πραγματικοῦ γενικά, ἀντιφάσκει πρὸς τὸν πιθανολογικὸν χαρακτήρα κάθε πρόβλεψης γιὰ πραγματικὰ συμβάντα. Σήμερα μποροῦμε ν' ἀποφύγουμε τὴν ὀντολογικὴ τοποθέτη-

ση του Μακιαβέλλι για μιάν αμετάβλητη ψυχή του ανθρώπου, χωρίς γι' αυτό να πρέπει να παραιτηθούμε από ψυχολογικές έρμηνείες της ιστορίας.

"Όμως ή μακιαβελλική κριτική συνηθίζει να κατευθύνεται όχι έναντίον της στατικής του έννοιας για τον άνθρωπο, παρά έναντίον εκείνου, που τὸ ὀνομάζουν νατουραλισμό του. Τοῦ προσάπτει, ὅτι θεωρεῖ τις ιστορικές προβάσεις σὰν φυσικά προτσέσα κι ὅτι προσπαθεῖ να παραγάγει ὅλα τὰ συμβάντα, κατὰ τρόπο αὐστηρά αἰτιώδη, ἀπὸ τὴν ὑλικὴ ἀνάγκη κι ἀπὸ τὴ φυσικὴ κατασκευὴ τῶν ἀνθρώπων, που πολιτικὰ βρίσκονται σὲ διχόνοια. Γιατὶ ὅπως για κάθε πρόβαση μέσα στὸν ὑπόλοιπο κόσμο ὑφίσταται τὸ ἐπιστημονικὸ καθήκον τῆς νομοτελειακῆς ἐρμηνείας της ἀπὸ γνωστὲς συνθήκες, ἔτσι δικαιολογεῖται καὶ ἡ προσπάθεια διερεύνησης ιστορικῶν προβάσεων παίρνοντας ὑπόψη τὴν αἰτιώδη τους διαπλοκή. Ἡ ἐπίκριση τοῦ νατουραλισμοῦ προϋποθέτει δογματικὰ μιὰ βάσει ἀρχῶν μεθοδολογικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἐργασία τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ ιστορικοῦ ἐρευνητῆ. Τὸ να χρησιμοποιεῖς τὴν έννοια «νατουραλισμός» μ' αὐτὴ τὴ σημασία, σημαίνει ὅτι στρέφεσαι ἐναντίον τῆς διαφωτιστικῆς διερεύνησης τῶν ιστορικῶν συναρτήσεων." Ἔτσι οἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων ὑποστασιοποιοῦνται ἀπερίσκεπτα σὰν ἀνεξάρτητες, παρόμοια ὅπως τὸ κάνει καὶ τὸ σφάλμα τῆς ψυχολογίας τοῦ Μακιαβέλλι, που τώρα δὲ τὸ ἀναφέραμε.

Ὁ φόγος τοῦ νατουραλισμοῦ μπορεῖ να ἐπιρριφθεῖ δίκαια στὸν Μακιαβέλλι μονάχα ἂν μ' αὐτὸν έννοῦμε ὅτι οἱ διαλεκτικὲς σχέσεις ἀνάμεσα σ' ἐξωανθρώπινη καὶ σ' ἀνθρώπινη φύση ἀπλουστεύονται ἐξαιτίας ἐνὸς τρόπου θεώρησης που οὐσιαστικὰ ταιριάζει στὴν πρώτη. Στὸν Μακιαβέλλι οἱ ἀνθρωποι παίρνονται σὰν ἓνα εἶδος μέσα στὴ φύση, ὅπως κι ὁποιοδήποτε ἄλλο ζωικὸ εἶδος. Κάθε ἄτομο, σ' ὁποιαδήποτε ὀμάδα ἢ ἐποχὴ κι ἂν ἀνήκει, θεωρεῖται σὰν δεῖγμα τοῦ ἐνιαίου εἶδους, τὸ ἴδιο ὅπως μπορεῖς να πάρεις μιὰ μέλισσα, ἓνα μυρμήγκι ἢ ἓνα ἄτομο τῆς ὕλης σὰν παράδειγμα για τὰ ὑπόλοιπα ἄτομα τοῦ εἶδους του. Ἐφόσον

ὁ λόγος εἶναι γιὰ διαφορὰς ἀνάμεσα σὲ ἄτομα, ἔχουμε μπροστά μας μόνο φυσικὲς διαφορὰς μὲ τὴ στενότερη ἔννοια· π.χ. δὲ μποροῦμε νὰ θάλομε μιὰν ἐργάτρια μέλισσα στὴ θέση ἑνὸς κηφήνα οὔτε κι ἓνα ἰδιαίτερα ἀδύνατο, ἄρρωστο ἢ ἀνώμαλο δείγμα στὴ θέση τοῦ κανονικοῦ ἀτόμου τοῦ εἴδους. Οἱ ἄνθρωποι ἐμφανίζονται ἐδῶ ὡς ἓναλλάξιμα δείγματα ἑνὸς βιολογικοῦ εἴδους· ἡ ἀνόργανη κι ὀργανικὴ φύση κάνει αἰσθητὰς τὶς ἐπιδράσεις τῆς πάνω στὰ ἄτομα, πού τὸ καθένα τους ἀντιδρᾷ σύμφωνα μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ εἴδους του, καὶ τὸ σύνολο τῶν ἀτομικῶν ἀντιδράσεων ἀποτελεῖ τὴν ἱστορία. Ἐδῶ τὸ νατουραλιστικὸ εἶναι ὅτι οἱ τρόποι ἀντίδρασης τῶν ἀνθρώπων ἐξάγονται ἀπὸ τὴν ἔννοια τῶν ἀτόμων ἑνὸς βιολογικοῦ εἴδους, χωρὶς νὰ λογαριάζονται τὰ καίρια ἐκεῖνα σημεῖα, ὅπου τὸ ἄτομο δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἐξωανθρώπινη φύση, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐξελισσόμενη κοινωνία, ἀπὸ τὶς ἐπιβαλλόμενες κοινωνικὲς νομοτέλειες. Ἡ κοινωνία ἔχει τοὺς δικούς της νόμους, πού χωρὶς τὴ διερεύνησή τους μποροῦμε νὰ συλλάβουμε τοὺς ἀνθρώπους τόσο λίγο, ὅσο καὶ τὴν κοινωνία χωρὶς τὰ ἄτομα, ἢ τοῦτα ἐδῶ δίχως τὴν ἐξωανθρώπινη φύση.

Στὴν βιολογικὴ καὶ μόνο ἀντίληψη τοῦ ἀνθρώπου ἀνταποκρίνεται στὸν Μακιαβέλλι, ὅπως καὶ παντοῦ ἄλλοῦ, μιὰ νατουραλιστικὴ ἀντίληψη τῆς φύσης, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ φύση θεωρεῖται οὐσιαστικὰ ὡς φύση πού «περιβάλλει» καὶ καθορίζει τὸν ἄνθρωπο κι ὄχι ὡς φύση πού καθορίζεται, δουλεύεται καὶ μεταβάλλεται ἀπ' αὐτόν. Ἐκεῖνο πού ὀνομάζουμε φύση, ἐξαρτιέται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο μὲ διπλὴ ἔννοια: πρῶτο, ἡ φύση μεταβάλλεται ἀδιάκοπα, μέσα στὴν ἐξελικτικὴ διαδικασία τῆς ἀνθρωπότητας, ἀπὸ τὴν πορεία τοῦ πολιτισμοῦ· δεύτερα, τὰ ἴδια τὰ ἐννοιολογικὰ στοιχεῖα, μὲ τὰ ὁποία δίνουμε ἓνα περιεχόμενο στὴ λέξη «φύση», ἐξαρτιοῦνται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅπου ὁρίζεται ἡ ἀνθρωπότητα. Μὲ ἄλλα λόγια: τὸ ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς γνώσης, ὅπως κι ἡ ἴδια αὐτὴ, εἶναι ἐξαρτημένο ἀπὸ συνθήκες. Ἐπίσης νατουραλιστικὴ εἶναι ἡ ἀφελῆς ἀντίληψη τῶν φυσικῶν νόμων καὶ τῆς ἔννοιας τῆς φύσης, πού καθορίζεται ἀπ'

αυτούς, σαν απόλυτης αφετηρίας κάθε έρμηνείας. "Ό,τι είναι φύση εξαρτιέται από το βιοτικό προτσέσο τών ανθρώπων εξίσου, όσο κι αντίστροφα τούτο το βιοτικό προτσέσο από τή φύση. Τό ίδιο ισχύει για τή σχέση άτομου - κοινωνίας· δέ μπορούμε νά γνωρίσουμε τό περιεχόμενο καμιάς από τούτες τίς έννοιες χωρίς τούς καθορισμούς τής άλλης, κι όλοι πάλι τούτοι οί καθορισμοί δέν είναι οί ίδιοι άμετάβλητοι, παρά έχουν τήν ιστορία τους. Προσπάθειες για υπέρβαση τού νατουραλισμού, δηλ. για γνώση ειδικά κοινωνικών νόμων, βρίσκονται στον Μακιαδέλλι έν μέρει στη διδασκαλία του για τήν αναγκαία άλλαγή τών μορφών διακυβέρνησης κι έν μέρει στα κεφάλαια όπου οί ταξικοί άγώνες παρουσιάζονται καθοριστικοί για τήν κίνηση τού πολιτισμού πρòς τά εμπρòς. Ασφαλώς ό Μακιαδέλλι δέν γονιμοποίησε τούτες τίς διοράσεις του, σχετικά μέ τίς τάσεις τής καθολικής κίνησης τής κοινωνίας, πρòς όφελος τών σκέψεων που συνιστούν τίς αρχές του· γιατί φρονεί ότι και τά κινήματα τών τάξεων, όπως κι ή πολιτική ζωή γενικά, μπορούν νά έρμηνευθούν μέ βάση τήν έννοια τών μεμονωμένων ατόμων.